

Research Article

ब्रिटीश कालीन बुलढाणा विभागातील सत्यशोधक विवाहाचा इतिहास

प्रमोद रामेश्वर चव्हाण

स्व.भा.शिगणे महा. खामगांव जि. बुलढाणा.

प्रस्तावना -

महात्मा ज्योतीबा फुलेंनी इ.स. १८७३ साली बहुजनांच्या उध्दासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समविचारी लोकांचा समुह असणारा हा समाज दिवसेंदिवस मोठा होत गेला. सत्यशोधक समाजाचे कार्यक्षेत्र विस्तारत गेले. सामाजिक परिषदा, सत्यशोधक जलसे, रुढी परंपरांना विरोध या माध्यमातून सत्यशोधक समाजाचा विस्तार होत गेला. संपुर्ण महाराष्ट्रभर सत्यशोधक समाजाच्या शाखा स्थापन झाल्या विदर्भातही अनेक कायेकर्ते तयार झाले. रुढी परंपरांना फाटा देवून कमी खर्चात पुरोहीतांच्या मदतीशिवाय सत्यशोधक पध्दतीने लग्न होतात; हे सत्यशोधक समाजाने रुढीवादी काळातही दाखवून दिले. रुढी-परंपरांना फाटा देवून सत्यशोधकी पध्दतीने विवाह होणे म्हणजे अतिशय पुरोगामी पाऊल होते. बुलढाणा जिल्ह्यात तत्कालीन काळात असे बरेच विवाह झाले त्यांचा उहापोह त्याचे ऐतिहासिक, सामाजिक महत्व स्पष्ट करता येईल.

सत्यशोधक विवाह व विधी :-

बुलढाणा जिल्ह्यात सत्यशोधक विचारांनी प्रभावीत झालेले अनेक कायेकर्ते होते. सामाजिक अनिष्ट रुढींनी प्रभावीत झालेल्या समाजाला नविन दिशा दाखवण्याचे कार्य सत्यशोधक कार्यकर्त्यांनी केले. त्यामध्ये रामराव शिंगणे खंडेराव जाधव, रा. राजाराम गायकवाड, बळवंता हटकर, मेसर्स भोसले गिरमे, चुभळकर मेहत्रे, बोरावळे, गंगाराम मास्तर इत्यादी कार्यकर्ते रुढी व परंपरांना फाटा देवून सत्यशोधकी विवाह लावून देत असत. त्यातील काही प्रातिनिधिक उदाहरणे देता येतील.

देऊळगांव मही येथील विवाह :-

देऊळगांव मही सत्यशोधक विचाराचे केन्द्र होते. या गावामध्ये पन्नास विवाह सत्यशोधक पध्दतीने लावून देण्यात आले. या सर्व विवाहामध्ये कुठेही ब्राह्मण किंवा पुरोहीताला मध्यस्त म्हणून घेण्यात आले नाही. पुरोहीताचे कार्य करण्यासाठी एक स्वतंत्र कार्यकर्तावर्ग तयार झालेला होता. रा. रामराव विठोबा शिंगणे पाटील, रामराव बालाजी कुन्हाडे देशमुख, भगवानराव वेडुजी शिंगणे यांनी या सर्व विवाहाचे पौरोहित्य केले गावातील प्रतिष्ठीत लोकांनीही या कार्याला सहकार्य केले. गावाचे कामगार पाटील श्रीपतराव शिंगणे यानी या कार्याला मोलाचे सहकार्य केले.^१

अडगांव राजा व चौथा :-

याठीकाणी राजे लखुजीराव जाधव यांच्या वंशातील दोन-तिन लग्न सत्यशोधक विवाह पध्दतीनुसार संपन्न झाला. रा. खंडेराव जाधव स्वतः पुरोहीताचे काम करत असते. शिवाय पुरोहीताचे काम करतांना कुठल्याच प्रकारची देगणी घेत नसत. राजे कृष्णराव जाधव हे सत्यशोधक पध्दतीच्या विवाहांना सहकार्य करत असत. चौथे हे बुलढाण्याजवळ अतिशय लहान गांव होते. त्या गावातील अस्पृश्यांची लग्ने सत्यशोधक विवाह पध्दतीने संपन्न करण्यात आली. अमृता गायकवाड, जयवंता जाधव, राममहार,

सयाजी महार यांच्या घरातील विवाह सत्यशोधक पध्दतीने लावण्यात आली. या लग्नाची पुरोहीत्य रा राजाराम गायकवाड, संपत पवार, बळवंता हटकर इत्यादी लोकांनी करून दिली. सहा-सात वर्षांपासून हा उपक्रम गावात सुरु होता.^३

देऊळगांव, पाडळी व जळगांव जामोद :-

देऊळघाट येथे महादू माळी यांच्या घरच्या सत्यनारायणाची पुजा सत्यशोधक पध्दतीने करण्यात आली. पुरोहीताचे कार्य गंगाराम मास्तर यांनी केले. पुरोहीतपणा करायला गावातील अठरा पगड जातीतील लोक तयार होवू लागली. पाडळी येथील रा. लक्ष्मण खोडे, आनंदा खोडे, जयवंता पाटील, भिमसेन कोल्हे, केशव पाटील, अयाजी पाटील यांच्या येथील सत्यनारायणाच्या पुजा सत्यशोधक पध्दतीने करण्यात आली. संपतराव गणपतनाथ यांच्या घरची लग्ने सत्यशोधक पध्दतीने झालीत. सर्वपुजा व विवाहाच्या कार्याचे पुरोहीत्य रा. जयसिंग राजपूत व लक्ष्मण शिळके यांनी केले. पाडळी येथील पुंजाजी पाटील, रामा तेली, पांडुरंग जाधव, सारजाबाई डुकरे, विठोबा मुळे, मोतीराम महार, रेणुकाबाई व पांडुरंग जाधव यांच्या घरातील सत्यनारायण सत्यशोधक विधीने करण्यात आले.^३

जळगांव जामोद येथील रंभाजी जाधव यांच्या भाच्याचे लग्न सत्यशोधक पध्दतीने लावण्यात आले. हा समारंभ इतका मोठा होता की, आजुबाजुच्या ६० ते ७० खेड्यातील कार्यकर्ते विवाहाला उपस्थित होते. स्पृश्य-अस्पृश्य, कुठलीही विटाळ, जातीभेद हा भेदभाव न मानता सहभोजनाचा कार्यक्रम पार पाडण्यात आला.

पळसखेड, दत्तपूर इ. ठिकाणचे विवाह :

पळसखेड येथील रा. गोविंदा रामा माळी यांच्या मुलीचे लग्न सत्यशोधक विवाह पध्दतीने झाले. विवाहाचे पुरोहीत्य गंगाराम माळी मास्तरांनी केले. दत्तपूर येथील गोविंद माळी यांच्या मुलीचे लग्न गंगाराम मास्तर यांनी सत्यशोधक पध्दतीने लावून दिले. मेराखेडा येथील रामा काकडे, जयवंता पाटील यांच्या घरातील लग्नेही सत्यशोधक पध्दतीने लावून देण्यात आले.^५ मेराखेडा येथील रामा काकडे, जयवंता पाटील यांच्या घरातील लग्न सत्यशोधक पध्दतीने झालीत सत्यशोधक रा संपत पवार यांनी सत्यशोधक विधाने ही लग्ने त्याने लावून दिली. विरसिंगपूर (बुलडाणा) येथील श्रीपतराव मुळे आसरु बोरडे, यांच्या घरातील लग्ने सत्यशोधक पध्दतीने लावण्यात आली. सत्यशोधक कार्यकर्ता रा. नारायण पाटील, दौलतराम मास्तर, महादू पाटील यांनी या विवाहाचे पुरोहीत्य केले.^५

खरं म्हणजे समाजमध्ये रूढी व परंपरानुसार जी लग्न होत त्यामध्ये प्रचंड प्रमाणावर खर्च येई व सामान्य लोकांची कार्यव्यवस्था बिघडून जात असे या पध्दतीने लोकांना आर्थिक हातभार लागल्याचे स्पष्ट होते. तत्कालीन कागदपत्रावरून लग्न जोडण्यापासूनचे किमान ३०० ते ४०० रूपयापर्यंत खर्च येत असल्याचे स्पष्ट होते. या खर्चाला आळा बसण्याचे कार्य या पध्दतीने केले.^६

सारांश :-

सत्यशोधक विवाह, सत्यनारायण, धार्मिक कार्य सत्यशोधकांनी तात्कालीन काळात सुरु करून महाराष्ट्राचा पुरोगामी इतिहासामध्ये एक नवा अध्याय सुरु केला होता. रूढी व परंपरा तोडून विवाह करणे साधे कार्य नव्हते परंतु महात्मा फुलेंच्या विचारांनी प्रवृत्त झालेल्या या कार्यकर्त्यांनी समाजाला पुरोगामीत्वाकडे नेले खरोखरच हे कार्य महान व प्रशंसनीय होते. यामध्ये लोक आर्थिक व सामाजिक व धार्मिक दृष्ट्या स्वतंत्र झाले. अर्थव्यवस्था सुधारायला असे विवाह एक उत्क्रांती ठरणार होती. जर हे विवाहाचे प्रमाण प्रचंड रहिले असते तर, परंतु तरीसुद्धा महाराष्ट्राला प्रतिगामीत्वाकडून पुरोगामीत्वाकडे नेण्यासाठी ही पध्दत एक लोकचळवळ ठरली.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१. शिंदे श्रीपतराव लक्ष्मण (संपा) साप्ताहिक विजयी मराठा पूणे, दि. १८ मे १९२८ पृ.३
२. किता, दि. ४ जून १९२८ पृ.६
३. चोपडे अशोक, विदर्भातील सत्यशोधक चळवळीचे साहित्य, कॅन्डीड प्रकाशन वर्धा दि. २८ नोव्हें. २००३ पृ.१०९
४. शिंदे श्रीपतराव लक्ष्मण उपरोक्त पृ.६
५. किता, पृ.७
६. बिर्जे वा. ली. (संपा) साप्ताहिक दिनबंधु मुंबई, दि. १ जून १९०६.